ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN—POLONIA

VOL. XXI, 26 SECTIO H 1987

Instytut Ekonomiki i Organizacji Rolnictwa AR w Lublinie

Gabriela MASŁOWSKA

Specjalizacja w rolnictwie a rozwój gospodarki narodowej

Специализация в сельском хозяйстве и развитие народного хозяйства

Specialization in Agriculture and the Development of the National Economy

Procesy przemian strukturalnych w dziedzinie rolnictwa, pozostające w ścisłym związku z poziomem sił wytwórczych, biorą swój początek w krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo. Tak więc już w latach pięćdziesiątych w krajach Zachodniej Europy nastąpiło nasilenie przeobrażeń technicznych, ekonomicznych i socjalnych w rolnictwie, określone mianem rewolucji naukowo-technicznej. Przyśpieszony rozwój całej gospodarki narodowej, a przede wszystkim niebywały rozwój gałęzi obsługujących rolnictwo stworzył z jednej strony możliwość wzrostu zatrudnienia w sferze pozarolniczej na niespotykaną dotąd skalę, z drugiej zaś możliwość substytucji ubywającej siły roboczej przez nowoczesną technikę i technologię. Postęp techniczny, biologiczny i organizacyjny wkroczył w pierwszej kolejności do gospodarstw stosujących najem siły roboczej, a następnie do dużych gospodarstw rodzinnych. W warunkach powszechnej dostępności nowoczesnych środków produkcji i wysokiej ceny siły roboczej pozwalał zwielokrotnić w nich wydajność pracy. Nowoczesna technika i technologia zatrzymała się jednak u progu gospodarstw średnich i małych, napotykając tu na bariery technicznej a także ekonomicznej racjonalności, co pogarszało ich sytuację produkcyjną i dochodową. Bezpośrednim skutkiem tych zjawisk była polaryzacja producentów, zmniejszenie liczby gospodarstw i koncentracja ziemi. Jednak, pomimo znacznych przemian w strukturze agrarnej, tempo adaptacji obszarowej gospodarstw zarówno do wymagań postępu technicznego, jak i wymagań socjalnych rozwijającego się społeczeństwa okazało się niedostateczne. Równocześnie zatem, postęp w rozwoju sił wytwórczych wymusił wzrost skali produkcji w ramach

gospodarstwa rodzinnego poprzez pogłębianie się społecznego podziału pracy, kooperację i integrację produkcji. Rolnicy mający wieloletnią tradycję prowadzenia gospodarstw o wyraźnie zarysowanym kierunku produkcji byli podatni na propozycje daleko idącej specjalizacji. Racjonalizacja gospodarowania poprzez specjalizację produkcji prowadziła do zmniejszenia nakładów pracy i jej uciążliwości, umożliwiała efektywne zastosowanie nowoczesnych i drogich środków technicznych, zwłaszcza podnoszących wydajność pracy, poprawę jakości i ujednolicenie standardu produktów, obniżenie kosztów produkcji i wzrost dochodów farmera. Proces przechodzenia gospodarstw od produkcji wielokierunkowej do nowoczesnej, specjalistycznej, mimo że rozpoczęty przed laty, nie został zakończony i tempo jego nie słabnie. Jednocześnie towarzyszy mu dążenie do większego respektowania wymagań ekologii. Wyraża się to w zmniejszaniu liczby gospodarstw podejmujących produkcję w danej gałęzi na rzecz wzrostu wielkości stad oraz powierzchni uprawy określonej rośliny w jednej farmie. Narastanie procesów specjalizacji powodowane jest lepszymi wynikami ekonomicznymi gospodarstw specjalistycznych niż wielokierunkowych a także zwiększeniem korzyści u pozostałych partnerów agrobusinessu.

Przyspieszone procesy przemian społeczno-ekonomicznych i technicznych w latach siedemdziesiątych w Polsce stworzyły przesłanki rozwoju nowych form organizacyjnych w rolnictwie polskim. Najdalej idące w skutkach okazało się przyspieszenie rozwoju gospodarczego oraz nowe zjawiska demograficzne. Osłabienie tempa przyrostu naturalnego w warunkach szybko rozwijającej się gospodarki wzmogło ruchy migracyjne, co wywołało implikacje w samym rolnictwie. Gospodarstwa indywidualne zostały poddane, silniej niż w przeszłości, działaniu dwóch tendencji — szybkiemu zmniejszeniu się zasobów i pogarszaniu się struktury siły roboczej oraz dążeniu do zwiększania dochodów w przeliczeniu na osobę zatrudnioną w gospodarstwie. Wystąpiła w efekcie konieczność substytucji nie tylko ziemi, ale i siły roboczej środkami produkcji pochodzenia przemysłowego. Widoczny postęp w rozwoju sił wytwórczych dekady lat siedemdziesiątych wymuszał zatem, bardziej niż kiedykolwiek, konieczność kapitałochłonnej intensyfikacji w rolnictwie chłopskim. Dodatkowe ku temu przesłanki stanowiły pozytywne zmiany w polityce rolnej: zniesienie dostaw obowiązkowych, złagodzenie progresji podatkowej, usprawnienie obrotu ziemią i systemu kredytowej obsługi rolnictwa. Wówczas, bardziej niż kiedykolwiek dały o sobie znać bariery postępu w gospodarstwie chłopskim w postaci małego obszaru gospodarstwa i wielokierunkowości produkcji. W gospodarstwach małych, a przy tym jeszcze wielokierunkowych zastosowanie nowoczesnych środków produkcji nie zawsze ze względów technicznych jest możliwe, ponadto jest względnie drogie

i przynosi niewielkie oszczędności robocizny. Występuje duże obciążenie pracą, a styl pracy jest bardziej stylem życia aniżeli sposobem wykonywania zawodu. Gospodarstwa takie są mało atrakcyjne dla ludzi młodych, zwłaszcza gdy „(...) wokół, wskutek rozwoju przemysłu i urbanizacji, mnożyły się okazje do życia łatwiejszego" [1]. Duże rozproszenie produkcji obniża efektywność gospodarowania nie tylko w rolnictwie, ale i w pozostałych ogniwach kompleksu żywnościowego.

Próbę częściowego pokonania tych barier stanowiły między innymi zmiany w organizacji niektórych gospodarstw chłopskich, zmierzające w kierunku ograniczenia asortymentu wytwarzanych w gospodarstwie produktów i wzrostu skali produkcji. Taka forma racjonalizacji produkcji pozwalała uzyskać, w warunkach wolno zmieniającego się obszaru, optimum czynników produkcji dla wybranej gałęzi z punktu widzenia efektów produkcyjnych i ekonomicznych. Prowadziła zatem do osiągnięcia korzyści skali w warunkach rozdrobnionego rolnictwa.

Tworzeniu programu specjalizacji w rolnictwie polskim towarzyszyła atmosfera pełna emocji i subiektywnych ocen. Podobna atmosfera towarzyszyła w kilka lat później ocenie jej skutków. O ile jednak na pierwszym etapie mieliśmy do czynienia z bezkrytycznym faworyzowaniem gospodarstw specjalistycznych, o tyle później z totalną krytyką.

Specjalizacja w rolnictwie polskim rozpoczęła się jako proces sterowany przez państwo, któremu stworzono szereg priorytetów. Dotyczyły one zaopatrzenia w środki produkcji, usługi, korzystania z kredytów, ulg w zakresie podatków i opłat. W latach 1976—1979 nastąpił szybki wzrost liczby gospodarstw specjalistycznych. Szereg z nich nie spełniało wymaganych kryteriów, a więc otrzymały karty gospodarstw specjalistycznych z wyprzedzeniem. W roku 1980 było w kraju 145 tys. indywidualnych gospodarstw z kartą gospodarstwa specjalistycznego, o przeciętnej powierzchni 10,2 ha, co stanowiło 8% ogólnej liczby gospodarstw powyżej 2 ha [2]. Około 80% gospodarstw specjalizowało się w produkcji zwierzęcej. Z tego w chowie bydła mlecznego 29%, bydła mleczno-opasowego 28%, najmniej w produkcji owczarskiej (4,5%) i drobiu (3,8%). W produkcji roślinnej najwięcej gospodarstw (25%) specjalizowało się w uprawie ziemniaków, 16% w produkcji owoców, a 11% w warzywnictwie. Cechowała je wysoka towarowość produkcji. W roku 1978 wartość produkcji sprzedanej jednostkom gospodarki uspołecznionej wynosiła w przeliczeniu na 1 gospodarstwo specjalistyczne 314 tys. zł, wobec 80 tys. w gospo-

[1] W. Kuczyński: *Po wielkim skoku.* PWN, Warszawa 1981, s. 48.

[2] M. Kaźmierczak: *Specjalizacja gospodarstw indywidualnych w produkcji zwierzęcej.* „Wieś Współczesna" 1980, 10, s. 54.

darstwie indywidualnym [3]. Udział gospodarstw specjalistycznych w produkcji towarowej całej gospodarki indywidualnej był wyższy aniżeli w ogólnej liczbie gospodarstw i zagospodarowanej powierzchni użytków rolnych. Tak więc np. w skupie mleka wynosił 14%, żywca wołowego, 10%, żywca wieprzowego 15%, wełny 24% i żywca baraniego 50%. Rozmieszczenie tych gospodarstw było nierównomierne — najwięcej skupiał region środkowo-zachodni, północny i południowo-wschodni [4], co było uwarunkowane lepszym wyposażeniem technicznym rolnictwa i wyższą kulturą ekonomiczną (rozwój usług, system ubezpieczeń itd.), korzystniejszą strukturą agrarną i wyższym poziomem ogólnej kultury rolnej. Procesy specjalizacji były bardziej zaawansowane niż to wynika z oficjalnej statystyki. Występowanie gospodarstw specjalistycznych bez „kart" jest szczególnie pocieszające, gdyż świadczy o tym, że korzyści, jakie osiągano ze specjalizacji, wyłączając preferencje państwa, były wystarczającym motywem jej podjęcia.

Specjalizacja wkroczyła w pierwszej kolejności do gospodarstw większych, które w warunkach niedostatecznego wyposażenia technicznego poszukiwały sposobów zmiany charakteru pracy rolniczej i warunków życia na wsi (zmniejszenie wysiłku fizycznego, dysponowanie czasem wolnym, ograniczenie pracy ludzi starych) oraz poprawy ekonomicznych warunków gospodarowania. Postęp techniczny nie był bowiem na tyle silny, żeby wkraczając do gospodarstw wywoływać w nich zmiany. Były to na ogół jednostki wysokoprodukcyjne, mające status gospodarstwa przykładowego w skali wsi, rejonu, gminy, lepiej wyposażone technicznie, o korzystniejszej strukturze wieku i wykształcenia kierowników gospodarstw [5]. Samo ustawienie kryteriów produkcji towarowej powodowało, że na specjalizację decydowały się gospodarstwa intensywne, rozwojowe. Taki system selekcji gospodarstw służył racjonalizacji produkcji, bo wiele gospodarstw musiało zwiększyć wysiłek produkcyjny i inwestycyjny, aby osiągnąć wymagane kryteria.

Proces specjalizacji w gospodarce chłopskiej uległ zahamowaniu od roku 1979. Przyczyną zasadniczą było osłabienie ogólnej dynamiki rozwoju gospodarczego oraz częściowo Uchwała Rady Ministrów nr 197 z 4 sierpnia 1978 roku, zwiększająca wymagania w przyznawaniu „kart", w celu przeciwdziałania czysto ilościowemu procesowi powstawania go-

---

[3] R. Krefft: *Gospodarstwa specjalistyczne w latach 1976—1979.* „Wieś Współczesna" 1980, 2, s. 31.

[4] A. Ziółek: *Specjalizacja w gospodarstwach indywidualnych.* „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej" 1981, 2—3.

[5] M. Kaźmierczak: *Specjalizacja w gospodarce chłopskiej* [w] *Procesy rozwojowe polskiego rolnictwa.* Pod red. Z. Grochowskiego i A. Wosia, PWRiL, Warszawa 1979, s. 314.

spodarstw specjalistycznych. Mimo korzyści specjalizacja musiała być osadzona w realiach trudnej rzeczywistości zanim zdążyła się rozwinąć. Najpoważniejszą trudność stanowiło pogarszające się gwałtownie, wskutek sytuacji kryzysowej, zaopatrzenie techniczno-materiałowe rolnictwa, niedorozwój usług i przemysłu przetwarzającego produkty rolne, zrywanie i tak słabych powiązań kooperacyjnych zarówno w ramach rolnictwa, jak i na styku rolnictwo—przemysł, niewłaściwe relacje cen, pogarszające się zaopatrzenie rynku wiejskiego w artykuły konsumpcyjne (co rozszerzało zakres spożycia naturalnego), niski poziom infrastruktury gospodarczej i społecznej na wsi, niekorzystna struktura wieku ludności zatrudnionej w rolnictwie. Wśród badanych gospodarstw[6] na etapie powstawania, mimo preferencji stwarzanych przez państwo, średnio 3/4 rolników musiało pokonywać różnorodne bariery. Jeśli wagę trudności mierzyć powszechnością ich występowania, to na pierwsze miejsce wysuwało się niedostateczne zaopatrzenie w pasze (brak gospodarstw specjalistycznych zajmujących się produkcją pasz), następnie niedociągnięcia w działalności punktów usługowych i punktów skupu, słabe zaopatrzenie rolnictwa w materiały budowlane, maszyny, urządzenia i części zamienne, brak siły roboczej, trudności w powiększaniu obszaru. W opiniach rolników—specjalistów wyraźnie akcentowano deficyt środków konsumpcji na rynku wiejskim, reglamentację środków produkcji i łączenie ich sprzedaży z dostawami ściśle określonych produktów rolnych.

W takich warunkach proces specjalizacji nie mógł funkcjonować naturalnie, a zatem nie mógł przeciwdziałać niedomaganiom naszego rolnictwa, czego niejednokrotnie oczekiwano. Ograniczenie wielostronności i zwiększenie zdolności absorbcyjnych rolnictwa uzależnione jest bowiem od możliwości przejęcia dotychczasowych funkcji produkcyjnych z gospodarstwa przez inne jednostki gospodarki żywnościowej. Andreae analizując warunki specjalizacji zależność tę wyraża zwięźle: „chodzi o specjalny rozwój gospodarki narodowej, w której ma miejsce silne przeplatanie się rolnictwa z przemysłem"[7].

Nowa sytuacja społeczno-gospodarcza kraju uruchamiała więc w gospodarstwach rodzinnych mechanizmy wymuszające wielostronność produkcji. Wówczas wokół specjalizacji nagromadziło się wiele kontrowersji. Dotyczyły one głównie priorytetów stwarzanych gospodarstwom specjalistycznym, ich konsekwencji społecznych w postaci postępującego zróżnicowania społeczności wiejskiej. Jakkolwiek sterowana specjalizacja miała wady (często subiektywna ocena gospodarstw przez władze gmin-

[6] G. Masłowska: *Skala produkcji a efektywność gospodarowania w indywidualnych gospodarstwach specjalistycznych*. Praca doktorska, UMCS, Lublin 1982.

[7] M. Urban: *Podstawy teoretyczne specjalizacji gospodarstw rolnych*. Cz. I. „Nowe Rolnictwo" 1962, s. 15.

ne), to jednak gwarantowanie pewnych preferencji w okresie startu było konieczne. Powodowane one były deficytowością środków produkcji, przełamaniem bariery tradycji i przyzwyczajeń w upowszechnianiu postępu w rolnictwie, a także ze względu na duże obciążenie gospodarstwa adaptacją, nowymi inwestycjami i ryzykiem produkcji. Unowocześnienie sposobu gospodarowania leży również w interesie społecznym, a zatem koszty rekonstrukcji technicznej rolnictwa ponosi całe społeczeństwo. Na dalszym etapie rozwoju korzyści powinna raczej stwarzać wyższa efektywność gospodarowania sprzyjająca naturalnej selekcji gospodarstw. Administracyjne sterowanie procesami specjalizacji powinno być zastąpione narzędziami ekonomicznymi. Proces rozwarstwienia wsi jest procesem nieuniknionym i obiektywnym a dopuszczalne różnice w dochodach mają wpływ inspirujący w ulepszaniu gospodarstwa i zwiększaniu produkcyjności. Maksymalna dyferencjacja powinna być rozpatrywana w ujęciu perspektywicznym i wyznaczana przez punkt, którego przekroczenie grozi powstaniem konfliktów społecznych na wsi i odrodzeniem się układu kapitalistycznego w rolnictwie. Względny deficyt siły roboczej na wsi uniemożliwiający rozpowszechnienie się najmu jako formy wyzysku, mały prestiż pracy najemnej w rolnictwie i wysokie na ogół wynagrodzenie, możliwości zatrudnienia poza rolnictwem, szerokie możliwości kontroli i oddziaływania państwa za pomocą instrumentów para- i pozaparametrycznych stanowią silne bariery w przekształcaniu się gospodarstw specjalistycznych w enklawy gospodarki kapitalistycznej [8]. Specjalistyczne gospodarstwa rodzinne w ramach gospodarki socjalistycznej nie tylko nie stanowią dla niej zagrożenia, ale jak wykazały liczne badania ich ekonomiki, dobrze z nią współdziałają w realizowaniu funkcji żywnościowej, dochodowej i socjalnej. Pozwala to sądzić, że specjalizacja jako proces pozytywny i obiektywny, mimo przejściowych trudności, znajdzie miejsce w przyszłości polskiego rolnictwa.

РЕЗЮМЕ

Процессы специализации в сельском хозяйстве имеют объективный характер и связаны с уровнем и динамикой экономического развития страны. Ускоренные процессы общественно-экономических и технических изменений, которые происходили в Польше в 70-е годы, создали предпосылки для специализации производства в семейных сельских хозяйствах. Однако процесс специализации в крестьянских хозяйствах приостановился, не успев еще развиться. Многосторенность производства была вызвана кризисом в хозяйстве страны. Тогда вокруг специализации нагромоздилось много споров о эффективности этой формы организации хозяйств в условиях польского сельского хозяйства.

[8] S. Sejgrowicz: *O zasadach kształtowania dochodów ludności z pracy w rolnictwie.* „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej" 1981, 2—3, s. 119.

SUMMARY

Processes of specialization in agriculture are of objective character, and they are in a close connection with the level and dynamics of the economic development of the country. Increased processes of socio-economic and technical changes in Poland in the 1970s created conditions for production specialization of family households. The process of specialization at the peasant farms was stopped even before it could develop fully. The many-sided character of production was forced by critical economic situation. Then, there were numerous controversions around the problem of specialization and they concerned the effectiveness of this form of the organization of farms in the conditions of Polish agriculture.